

Світлана Романюк

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

ЕВОЛЮЦІЯ МЕТИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІАСПОРІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Формування мети мовної освіти належить до найважливіших завдань лінгводидактики. Його вирішення зумовлене багатьма суспільними чинниками – мовною політикою держави, втіленою в законах і нормативно-правових актах, реальним станом мови (рідна, державна, офіційна, регіональна), її соціальним статусом (ставлення мовців до її вживання в різних сферах життєдіяльності), методологічною та методичною базою, наявністю організаційно-педагогічних умов для навчання мови. Зазначені фактори надзвичайно ускладнюють вивчення української мови в діаспорі, де вона зазвичай має обмежену сферу функціонування і сприймається мовцями вже як друга. І все ж педагоги українського зарубіжжя прагнуть усіма засобами передати молодим поколінням українців знання рідної мови і за її допомогою ввести їх у багатий духовний світ української нації.

Еволюція мети рідномовної освіти українців у діаспорі засвідчує неоднозначне ставлення її організаторів до цього процесу: в одних випадках йдеться тільки про елементарне засвоєння навичок усної і писемної мови, в інших – про ґрунтовне оволодіння всіма її функціональними можливостями на основі глибоких теоретичних знань. Окреслена проблема впродовж досліджуваного періоду привертала увагу окремих діаспорних учених (В. Барагура, Б. Білаш, П. Волиняк, Н. Лабюк, П. Ковалів, Я. Рудницький, Яр Славутич, Д. Чопик та ін.), однак вітчизняні дослідники нею ще не займались.

Мета нашої статті – проаналізувати розвиток мети навчання української мови в англomовних державах проживання українців.

Вивчення української мови в етнічних громадах українців Північної Америки розпочалося ще в перші роки їх поселення на цьому континенті, проте систематизованого характеру набуло лише наприкінці 1940-х рр., коли за його організацію взялися професійні спілки українських учителів. Однією з перших спроб у цьому плані є програми навчання, запропоновані 1947 р. Централєю української школи при Інституті П. Могилы в Саскатуні (Канада). Вони передбачали

оволодіння змістом українознавчих дисциплін на трьох ступенях – початковому, основному та вищому.

На початковому ступені навчання мови передбачалося вивчення найнеобхідніших слів, що вживаються в щоденному житті: назви домашніх речей, днів, місяців, привітання, вислови чемності, загадки і т. п. Поряд із усним оволодінням мовою на уроках навчання грамоти учні вивчали звуки і букви у відповідних словах звуковим або глобальним методом, навчалися читати й писати літери і слова [2, с. 27].

На основному етапі учні закріплювали набуті раніше навички читання й письма під час читання, заучування напам'ять і переписування коротких зразків творів кращих українських письменників, вчилися складати речення, листи та оповідання про речі і події з їх оточення, а також вивчали головні правила правопису: вживання великої літери, крапки, коми, знаку запитання і т. д., тобто набували навичок елементарної грамотності на комунікативному рівні [2, с. 28].

Метою навчання мови і грамоти на вищому ступені в рідній школі було, крім розвитку навичок усного й писемного мовлення (читання й заучування напам'ять віршів і уривків з оповідань, переклад коротких речень з англійської мови і навпаки, складання ділових листів, повідомлень, оповідань із щоденного життя учнів і інформацій до часописів про події в місцевому житті), оволодіння теоретичними знаннями – вивчення правил українського правопису та головних правил граматики.

Укладачі програми, визначаючи мету навчання мови і грамоти, враховували вікові особливості учнів рідної школи, які повинні відповідати віку учнів державної школи: початковий ступінь мав би охоплювати дітей від 7 до 10 років, які відвідують 1-4 класи; основний – від 11 до 15 років, тобто учнів 5-8 класів; вищий – від 16 до 20 років, які відвідують 8-12 класи. При цьому наголошувалося, що в кожній українській школі обов'язковими мають бути два ступені – початковий та основний. Як бачимо, йшлося насамперед про засвоєння мови на комунікативному рівні, який давав можливість мовцям користуватися українською мовою у повсякденному житті в усній і писемній формі. Для оволодіння глибокими теоретичними знаннями пропонували створювати вищі курси українознавствах при інститутах або в літній період.

Слід зазначити, що за такого підходу до навчання української мови в системі рідномовного шкільництва рівень мовної підготовки учнів був нижчий, аніж рівень засвоєння англійської мови в державних

школах і, крім того, не давав змоги продовжувати навчання в університетах, де вже відкривалися українознавчі студії. По суті, такий стан спонукав організаторів рідномовної освіти українців у діаспорі до розширення змісту і поглиблення теоретичної та практичної мовної підготовки учнів рідних шкіл.

Етапним кроком у цьому плані є «Програми навчання і виховання», які 1952 р. видало Об'єднання Українських Педагогів Канади в Торонто для учителів усіх рідних шкіл у діаспорі. Програму з української мови і методичні рекомендації до її реалізації підготував В. Кривоус.

Згідно програми, на вивчення української мови у всіх відділах (класах) відводилось по 80 годин на навчальний (шкільний) рік, що тривав з 1 вересня до 30 червня. У 1-2 відділах на опанування української мови виділялося 4 години щотижня, в наступних – по 2. При цьому слід брати до уваги, що навчання в рідних школах у цей період (1950-ті рр.) проводилося три рази на тиждень по дві години на день, як правило, після занять у державній школі. Головним принципом засвоєння змісту програми визначено педагогічну засаду «Небагато, але основно» [6, с. 11].

Учні першого відділу, відповідно до програми, повинні навчитися повільно і виразно читати «легкі тексти», писати «чітко знані, легкі під правописним оглядом, слова і короткі речення», вміти «оповідати короткі байки, казки, відповідати на питання короткими реченнями, деклямувати легкі й короткі вірші», тобто оволодіти навичками усного й писемного мовлення. Проте головною метою / завданням учителя визначено: «дати учням змогу пізнати рідну мову й володіти нею, як основним надбанням свого народу, тобто навчити їх тою мовою порозуміватися» [6, с. 12]. Отже, йдеться про те, що українську мову учні повинні сприймати як найдорожчий етнокультурний скарб, засіб пізнання минулого рідного народу і забезпечення його майбутнього, а також утвердження української спільноти в полілінгвальному середовищі Канади. Розділ «Грамматика» орієнтував учнів на розпізнавання таких частин мови як іменник і дієслово, засвоєння правил вживання найголовніших розділових знаків, виокремлення розповідних, питальних та окличних речень. Для досягнення цієї мети програма рекомендувала використовувати Буквар і Першу читанку М. Матвійчука.

Програма з української мови В. Кривоуса побудована за лінійним принципом, що передбачав наступність у навчанні та

поступове ускладнення навчального матеріалу. Так, у другому відділі метою навчання визначено розвиток мови за допомогою індивідуального і групового читання, декламування віршів, бесід про «спостереження з оточення, за малюнком». Учні повинні «опанувати техніку плинного й виразного читання, навчитися свідомо читати, щобто розуміти прочитане і своїми словами переказати» [6, с. 13].

Знання граматики доповнювались поняттями про голосні і приголосні звуки, знак м'якшення, складені літери (дж, дз), звуки «йо», «ьо», наголос і апостроф та дієслово як частину мови. Для навчання в цьому відділі рекомендовано Другу читанку М. Матвійчука.

Мета навчання у третьому відділі – осягнути техніку швидкого і зрозумілого читання, вміти усно переказувати зміст опрацьованих читанок, правильно виголошувати вивчені віршів, вміти правильно написати прослуханий диктант.

Розділ «Грамматика» передбачав повторення попереднього мовного матеріалу і включав нові поняття: числівник, займенник; особи, числа, часи, відміни дієслова; наказовий спосіб.

Суттєво розширювались знання з синтаксису української мови. Учні повинні були оволодіти поняттями про речення та його частини, підмет, присудок (простий і складений), просте речення, означення, прикладку, додатки до іменника і прикметника, типи простого речення.

Як підручник рекомендовано Третю читанку М. Матвійчука.

Розвиток усної і писемної мови залишався головною метою уроків мови і в четвертому та п'ятому відділах.

Теоретичні знання з граматики збагачувались поняттями про прийменник, прислівник, сполучник, вигук, частку, дієприкметник і дієприслівник. Зверталась увага на засвоєння основних синтаксичних категорій, вивченням яких у шостому відділі, по суті, завершувалося засвоєння теоретичних лінгвістичних понять. У наступних відділах – сьомому і восьмому – вдосконалення мовленнєвої культури учнів відбувалося через різні форми вивчення української художньої літератури – як класичної, так і сучасної.

Слід зазначити, що, як і в попередні десятиліття, учителям рідних шкіл рекомендовано використовувати у навчально-виховному процесі четвертого-шостого відділів Четверту читанку М. Матвійчука, П'яту і Шосту читанку А. Крушельницького. У сьомому і восьмому відділах навчання відбувалося за виданнями художніх творів українських письменників. Вважаємо за необхідне наголосити, що

Управа Рідної Школи в Америці ще в 1928 р. визнала чотири читанки М. Матвійчука «за найліпші шкільні підручники» [7, с. 29]. Формуючи програму з української мови, її автор користувався сучасними йому досягненнями лінгводидактики і тому включив до її змісту основні граматичні поняття, якими повинні оволодіти учні українських рідних шкіл для досконалого вживання мови в усному і писемному спілкуванні. Зважаючи на те, що ставлення до навчання граматики в школі у вчених і педагогів-практиків (а в рідних школах не завжди працювали професійні вчителі) було неоднозначним, редакція часопису «Учительське слово» опублікувала статтю В. Барагури «Ціль, обсяг та метода навчання граматики в школі» (1957 р.). На нашу думку, ця публікація переслідувала подвійну мету: підтримати доцільність введення вивчення граматики в рідномовній школі і водночас допомогти їх учителям методичними настановами щодо здійснення цього процесу і досягнення його головної мети: навчити учнів добре говорити і писати українською мовою, розвивати їх творче мислення, самостійність в оволодінні рідномовними знаннями – системою національної мови.

Педагогічна практика наступних десятиліть і досвід інших країн (Австралія, Англія), де набуло поширення українське шкільництво, підтвердили справедливість такого підходу в навчанні рідної мови у полілінгвальному середовищі. Адже, як слушно наголошував у середині 1960-х рр. П. Ковалів, «мовна система – це відображення національно-етнічного духу. Кожна мовна система характеризується своєрідністю духу того народу, що є носієм цієї системи. Тому мовна система не тільки вивчається, але й сприймається як система цілої духовності даного народу. Через те ми кажемо часто: добре знати мову – це не тільки говорити, висловлювати нею свої думки, але й мислити нею, витворювати ці думки» [1, с. 1]. Такий методологічний підхід, наголосимо, спонукав учителів та авторів навчальних програм з українознавчих дисциплін, і насамперед української мови як навчального предмета і мови навчання, до їх постійного вдосконалення, збагачення з урахуванням найновіших досягнень педагогічної науки й освітянської практики. І, крім того, необхідно було враховувати рівень організації та методичне забезпечення навчально-виховного процесу в державних школах, де здобували офіційну освіту учні рідних шкіл і курсів українознавства, і робити все для того, щоб рідномовна школа не надто сильно поступалась державній.

Підтвердженням цього є «Шкільні програми українських шкіл та курсів українознавства», видані Радою Української Школи Східної Канади в 1965 р. У поясненні до програми зазначалось, що внаслідок кількарічної практики користування попередніми програмами у школах Канади і в деяких українських школах США та навіть Австралії виявилась деяка недосконалість їх: перевантаженість матеріалом, невідповідність вимогам часу. Тому Рада Української Школи вимушена була їх переробити, враховуючи зауваження та поради деяких шкіл і окремих учителів, які користувалися цими програмами в своїх школах.

Програмами охоплені лише ті предмети, які викладають в рідних школах та на курсах українознавства.

За цією програмою навчання української мови в першому класі проводиться за Букварем П. А. Дєполович і ставить за мету дати дітям змогу пізнати й опанувати рідну мову як основне культурне надбання свого народу. Для досягнення цієї мети різними методами й засобами передбачалося вивчення таких розділів навчального предмета:

Навчання грамоти

1. Навчання письма, яке відбувається одночасно з навчанням читати друковані тексти.
2. Читання друкованого і рукописного тексту.
3. Додержання правил грамотного читання:пауза на крапці, інтонація, наголоси, правильна вимова звуків.
4. Письмові вправи на правильне написання малих і великих літер.

Читання і розвиток мови після букваря

1. Голосне читання легких текстів.
2. Переказ прочитаного в формі відповідей на запитання вчителя.
3. Розповідь за малюнком. Малювання окремих предметів.
4. Розмови на теми найближчого оточення та найзрозуміліших подій.

Елементи граматики і правопису

5. Велика літера на початку речення та в зрозумілих для дітей власних назвах.
6. Уміння поділити слово на склади.
7. Голосні й приголосні звуки [8, с. 6].

У другому класі на основі опрацювання матеріалів читанки П. Волиняка «Барвінок», метою якого є розвиток усного й писемного

мовлення, учні рідних шкіл мають вивчити український алфавіт, подвоєння приголосних звуків у словах, вживання знака м'якшення, сполучень дз, дж, великої літери у назвах країн, міст, вулиць, річок, а також в іменах людей. Водночас вони повинні вміти списувати речення з дошки.

Продовження праці над розвитком техніки читання й переказування прочитаного, засвоєння граматичних понять і категорій та вдосконалення писемної мови ставила за мету програма для третього-четвертого класів. Джерелом набуття мовленнєвих умінь і навичок та засвоєння теоретичного матеріалу автори програми визначили читанки П. Волиняка «Київ» і «Лани».

У п'ятому і шостому класах основну увагу звертали на засвоєння граматичного матеріалу, правопис і розвиток писемної мови. Навчання відбувається за підручником Д. Кислиці «Грамматика української мови». Учні мають засвоїти основні поняття фонетики та морфології української мови, щоб вільно спілкуватися мовою, вести дискусії, а також виконувати письмові контрольні роботи.

Процес удосконалення програм у контексті розвитку лінгводидактики та прискорення асиміляційних процесів у середовищі західної української діаспори особливо активізувався після створення Світової Координаційної Виховно-Освітньої Ради на Першому Світовому Конгресі Вільних Українців (1967 р.), який визначив вивчення української мови головним засобом збереження етнічної самобутності зарубіжних українців і закликав усі зацікавлені інституції посилити свою працю в цій ділянці. Бралось до уваги й те, що вивчення української мови як кредитованого предмета запровадили окремі університети Канади. Отже, їм необхідні були добре підготовлені випускники курсів українознавства, які могли б продовжити свої українознавчі студії у вищих навчальних закладах.

Головна вимога, що ставилась до навчальних програм наприкінці 1960-их рр., полягала в посиленні їх науковості на основі використання сучасних досягнень науки, зокрема й дидактики, врахування терміну діяльності українських шкіл – 30 днів навчання в році – та вікових і фізичних можливостей учнів. Аналіз засвідчує, що укладачів програм турбували й інші проблеми, зокрема, яким принципом користуватися при формуванні змісту навчальних програм – лінійним, спіральним чи концентричним, як враховувати сучасні суспільно-громадські вимоги етнічної спільноти, який матеріал для вивчення відібрати, коли термін навчання в рідних школах скоротився

втричі: від трьох днів на тиждень на початку 1950-х рр. до одного дня на тиждень наприкінці 1960-х рр. і т. п.

Програмова комісія на чолі з професором М. Семчишиним опрацювала пропозиції, які надійшли від колективів шкіл та окремих учителів, і запропонувала відповідний проект програми навчання української мови із змінами, скороченнями та доповненнями, що був опублікований у бюлетені Шкільної Ради УККА «Рідна школа» (1968, 1969 рр.).

Основною метою навчання української мови, згідно цієї програми, є:

- навчити дітей говорити українською мовою;
- дати змогу пізнати і вивчити її основні закони;
- навчити цією мовою порозуміватися, висловлювати свої думки, почування;
- допомогти здобути українознавчу освіту;
- пізнати українську культуру.

Упродовж перших чотирьох років праці у школі дитина повинна навчитися:

- говорити виразно і поправно, а при тім свідомо по-українськи;
- читати в цій мові із розумінням і відчуттям, відповідні для її розвитку прозові і поетичні твори;
- висказуватися на письмі просто, ясно, зрозуміло, з додержанням основних правил граматики чи правопису.

Водночас із практичним оволодінням мовою дитина повинна пізнати елементи її будови та розвинути замилювання до читання, як засобу до дальшої самоосвіти.

З цією метою навчання української мови:

- систематично привчає дитину до усного та письмового вислову;
- знайомить з будовою і особливостями української мови;
- ознайомлює молодь із кращими зразками рідного письменства [3, с. 4].

Курс мови в рідній школі включає такі дисципліни:

1. Фонетику (система звуків української мови та їх особливості).
2. Граматику (морфологію, синтаксис, орфографію, пунктуацію).

3. Словництво (лексику).

4. Стилiстику (види усної мови).

Усі ці складові елементи курсу мови повинні проходити в процесі навчання мови нерозривно. Зрозуміло, що заняття має свою мету, свою тему, свій дидактичний (практичний і теоретичний) матеріал, що його вчимо, керуючись програмою і підручником.

Завданням викладача української мови в перших 4-х класах є:

а) виправити всі можливі недоліки вимови.

б) привчати дітей говорити виразно, поправно і зрозуміло українською мовою.

в) навчити читати і писати.

В старших класах (5-8) повністю опанувати основні відомості з граматики, правопису, збільшити їх культуру читання, утривалити процес говореної і писаної мови.

Відповідно до цього побудована програма навчання мови. А саме: в перших чотирьох класах вчимо дітей передовсім **говорити-читати-писати**, збагачуємо словник учня, вчимо елементів правопису, граматики. В класах 5-6 вчимо передовсім фонетики і морфології, а в 7-8 класах – синтаксису. Програма навчання нормує час і розподіл матеріалу. Вся ця праця в ділянці науки про мову має мати передовсім характер практичний, тобто мусить передовсім бути спрямована на практичне вміння, а не на теоретичне вивчення [3, с. 5].

Певні зміни внесено і в програму навчання української мови у 5-8 класах, зокрема, у 5 класі передбачалося вивчення таких лінгвістичних понять: Правописний матеріал. Вигук, знак питання, двокрапка і кома при переліку. М'якшення. Наростки – **-енько, -ський, -зький, -исько, -ство, -цтво**. Ненаголошені **и-е**, наросток **-ова, -ува**.

Грамматика.

А. Фонетика: повторення про звуки, їх розподіл, відношення до відповідного правописного матеріалу. Вживання апострофа. Наголос.

Б. Морфологія: іменник – повторення з 4-го кл. (1-3-4 відмінки) і закінчення всіх відмінків однини відмін чоловічої, жіночої і середньої.

Прикметник: повторити прикметникові ступені з 4-го кл. і проробити відміну прикметника з іменником в однині.

Займенник: відміна особового займенника.

Числівники: кількісні і порядкові числівники. Апостроф при числівниках.

В. Синтакса: Повторення матеріалу, вивченого в попередніх класах. Головні члени речення (підмет, присудок). Кома перед

сполучниками **а, але, і, або, то, чи**; розділові знаки при прямій мові (практично) [4, с. 4].

У 6 класі, згідно вдосконаленої програми, вивчалися наступні розділи мовознавчої освіти:

Граматики.

Морфологія. Словотвір, основа і закінчення. Корінь, приросток, наросток. Правопис приростків — **пре-, при-, при-, пере- і роз-, без-**. Правопис приростка з перед глухими **к-п-т-**. Чергування **о-е** з **і**.

У зв'язку з законом милозвучності як от **і-й, у-в**, пояснити випадне **т, д, к** у групах **стн, стл, здн, зкн**, як теж чергування приголосних **к, г, х і з, ц, с**. Переношування слів.

Іменник. Повторення однини і множини у відміні. Правописні заваги до відмін.

Прикметник. Повторення матеріалу з попередніх класів. Поділ прикметників на повні і неповні, з твердими і м'якими закінченнями. Відміна іменника з прикметником у множині. Відміна і правопис складних прикметників. Прикметникові суфікси і їх правопис (**-ський, -зький, -жчий, -щій**). Частки **не, ні** з прикметниками.

Числівник. Загальний поділ за значенням. Відміна кількісних і порядкових числівників. Правопис числівників.

Займенник. Відмінювання і правопис.

Дієслово. Повторення матеріалу з попередніх класів. Безособові дієслова. Дієслова перехідні і неперехідні. Дієслова з часткою **-ся**. Види дієслова і їх відміна. Способи: дійсний, умовний, наказовий. Частки **не, ні** при дієсловах.

У 7 класі заплановано вивчення таких розділів граматики та синтаксису: Невідмінні частини мови.

Прислівник: значення, творення, ступенювання. Правопис прислівників. Частки **ні, не** з прислівниками.

Прийменник: значення, поділ на прості і складні. Вживання найголовніших прийменників з відмінками. Правопис прийменників (і приростків) **у-в, з-с**.

Сполучник: Значення сполучників, їх види і роль у реченні. Правопис сполучників. Закон милозвучності: чергування сполучників **і-й**. Частки: значення – правопис.

Синтакса. Повторення понять про речення. Речення просте і складне (загально). Підмет – його типи і вираження. Присудок – простий і складний. Другорядні члени речення – додаток і означення [4, с. 5].

Програма для 8 класу передбачає остаточне закріплення всіх видів мовної практики, граматично правильного висловлювання, знання правопису, а також повторення всіх частин мови та всіх видів речень. Такий підхід зумовлений тим, що восьмий клас для більшості учнів рідних шкіл був завершальним етапом українознавчої освіти, отже, й навчання мови. Тому програма вимагала від учителів максимальної віддачі в забезпеченні вивчення українознавчих предметів.

Запропонований проект програми одними з перших розглянули педагоги рідних шкіл у Торонто. Була створена комісія під керівництвом Я. Козловського, яка внесла до нього деякі зміни та доповнення і в 1970 р. видала свій «Проект програм навчання в «Рідних Школах» від 1 до 7 класи». У програмі з української мови конкретизовано лінгвістичний матеріал, подано методичні поради до вивчення окремих, найбільш складних тем і понять, виділено розділ «Наука про мову», а мета і завдання навчання мови в діаспорі залишились без змін [5].

Зазначимо, однак, що, на відміну від американської, канадська програма (а вони обидві рекомендовані СКВОР для використання у всіх школах української західної діаспори) подає перелік підручників (читанок і граматик), які допоможуть учителям і учням українських шкіл досягнути мети рідномовної освіти, і супроводжує його відповідними коментарями [5, с. 28-29]. Повторно текст цієї програми був передрукований і в журналі «Український учитель в Канаді» 1980 р. для практичного використання вчителями українських шкіл у Канаді.

Активними пошуками в конкретизації мети і збагаченні змісту навчання української мови в системі рідномовного шкільництва українців західної діаспори позначені 80-ті рр. минулого століття. Уже на початку цього століття в кожній англомовній країні, де проживають українці, з'явилися напрацьовані на основі рекомендацій СКВОР та власного педагогічного досвіду проекти програм навчання в школах українознавства / українських школах. Вони передбачали поглиблення теоретичних знань учнів системи українського шкільництва для надання їм можливості продовжувати вивчення українознавчих дисциплін в університетах Австралії і Канади, де діяли відповідні навчальні підрозділи.

Висновки. Аналіз програм з української мови для рідних / українських шкіл в англомовних країнах проживання українців

засвідчує, що вони мали подвійну мету: навчити учнів усного і писемного мовлення як основу комунікативної компетенції і дати ґрунтовні теоретичні знання лінгвістичного матеріалу в старших класах. Таким чином створювались умови для розширення сфери використання української мови в західній діаспорі, підвищення її соціального статусу, введення в наукову сферу як повноцінного засобу професійного спілкування.

-
1. Ковалів П. Про самотність слов'янських мов / П. Ковалів // Учительське слово. – 1966. – Ч. 1-2. – С. 1-2.
 2. Лабюк Н. Ступні й програми українських шкіл в Канаді / Н. Лабюк // Завдання українського шкільництва в Канаді. – Вінніпег, Манітоба, 1947. – С. 27-31.
 3. Плани і програми // Рідна школа, 1968. – Ч. 4. – С. 4.
 4. Програма навчання української мови // Рідна школа, 1969. – Ч. 2. – С. 5
 5. Проект програм навчання в «Рідних Школах» від 1 до 7 класи.- Торонто-Вінніпег-Нью-Йорк-Чикаго, 1970. – 30 с.
 6. Рідна школа. Програми навчання: виховання. – Торонто, 1952. – С. 11-13.
 7. Стеткевич О. Українське шкільництво в Америці / Осип Стеткевич // П'ятдесятиріччя Шкільної Ради при Українському Конгресовому Комітеті Америки. – Нью-Йорк, 2003. – С. 21-31.
 8. Шкільні програми українських шкіл та курсів українознавства. – Торонто, Канада, 1965. – С. 6.